

ŚWIĘTE JEZIORA PRUSÓW

W średniowiecznych materiałach pisanych brak jest wzmianek, w jaki sposób Prusowie okazywali cześć zbiornikom wodnym lub w nich zamieszkującym bóstwom. Jediną informacją wydaje się być zapis kronikarza Piotra z Dusburga: *Prutheni notitiam Dei non habuerunt. [...] pro deo coluerunt, scilicet solem, lunam et stellas, tonitrua, volatilia, quadrupedia etiam usque ad bufonem. Habuerunt etiam lucos, campos et aquas sacros, sic quod secare aut agros colere vel piscari ausi non fuerunt in eisdem*¹.

W świetle powyższego wynika, że w wodach, które uważali za obszar *sacrum* nie prowadzono żadnej formy gospodarki, np. połowu ryb. Nie mamy dostatecznych informacji źródłowych, aby móc wyobrazić sobie, jak wyglądały pogańskie obrzędy przy świętych jeziorach. Tej kwestii nie jest w stanie rozwiązać również archeologia. Aby ustalić, które ze zbiorników wodnych przypuszczalnie pełniły rolę kultową, musimy odnieść się do ich zapisu w źródłach pisanych. Nazwy terenowe posiadające rdzeń *swent, swint* ('święty') są bardzo powszechne u Bałtów i mają związek z kultem, oddawaniem czci pewnym polom, lasom, rzekom i jeziorom². Jest znanym fakt, iż Prusowie nie stawiali swoim bogom posągów. Przyroda była dla nich świątynią, zaś bóstwami nieupościawione siły natury³.

Niewiele jest także w źródłach wczesnonowożytnych informacji o wierzeniach Prusów związanych z kultem wody. Caspar Hennenberger wspominał, że w Nadrowii, w okręgu wystruckim, w pobliżu wsi Marpisken płynie święta rzeka Golba. Ludzie, którzy się w niej obmywali, mieli dostąpić łaski bóstw⁴. Matthaeus Praetorius wymienia święte miejsce koło rzeki Aušte (Auguste, Goldfliess, ob. Golubaya) niedale-

¹ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, Kraków 2007, s. 52; polskie tłumaczenie: Sławomir Wyszomirski, [w:] Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, Toruń 2004, s. 45: *Prusowie nie znali pojęcia Boga. [...] czcili każde stworzenie jak boga, a mianowicie słońce, księżyc i gwiazdy, pioruny, ptaki, zwierzęta czworonożne, a nawet także ropuchę. Za święte uważali gaje, pola i wody tak bardzo, iż nie odważali się w nich wycinać drzew ani uprawiać ziemi, ani łowić ryb.*

² H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1932, t. II, s. 41.

³ A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, Warszawa 1892, s. 91.

⁴ C. Hennenberger, *Erklärung der grosser Preussischen Landtaffel*, Tl. 2: *Der See, Ströme und Flüßer Namen*, Königsberg 1595, s. 11. Powyższy opis przytacza także J. Powierski, wskazując, że „pogańscy Litwini” uważali rzekę Gólbę przy Narpiszkach koło Gąbina za świętą. Od częstego mycia w niej twarzy podobno można było odzyskać wzrok, J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i wprowadzenie Krzyżaków do Polski*, Malbork 2001, t. II, z. 1, s. 280.

ko Norkitten (ob. Mezhdurech'ye), do którego nikomu oprócz wajdeloty nie wolno było się zbliżyć⁵. Prusowie podczas ceremonii rozpoczęcia sezonu połowów, pierwszego złapanego szczupaka uroczysto poświęcali bogom, piekąc go w ogniu⁶. Szymon Grunau odnotował, że rybacy swoje pierwsze złowione ryby składali w ofierze bóstwu *Curcho* (Kurke). Miało to miejsce na Świętym Kamieniu, położonym w przybrzeżnych wodach Zalewu Wiślanego, koło Tolkmicka⁷. Głaz ten służył w czasach pogańskich za ołtarz ofiarny i sam w sobie nie był wyobrażeniem bóstwa. Praetorius wspominał, że Nadrowowie uważali żywioły: ogień i wodę za bóstwa zwane *Panyke* i *Banputis*. Ogień utożsamiano z pierwiastkiem żeńskim, wodę zaś – z męskim. Obydwa bóstwa były bardzo gniewne, jednak Nadrowowie bardziej obawiali się *Banputisa*. Powodem tego było przekonanie, że ogień można zgasić wodą, jednak wodzie żaden żywioł nie jest w stanie się przeciwstawić. Dlatego też przed gniewem *Banputisa* odczuwali większy respekt, niż przed *Panyke*. Dla Nadrowów najgorszym rodzajem śmierci było utopienie. Ogarniał ich także strach na myśl, że ciało pośmiertnie mogłoby trafić do wody lub bagna. Zapewne wiedzieli o tym pierwsi księża, nawracający Nadrowów na wiarę chrześcijańską, którzy chcąc przedstawić im okropności wiecznego potępienia (*perklantis*) wskazywali, że będzie ono polegać na wrzuceniu do błotnistej kałuży, w której ciała będą rozmakać. Nadmienić należy, że nauka Kościoła o pochłonięciu przez ogień piekielny nie robiła na Nadrowach większego wrażenia, gdyż spalanie ciała po śmierci było dla nich oczyszczeniem i dopełnieniem ich dawnego rytuału pogrzebowego⁸.

Niedostatek przekazów pisanych odnośnie pruskich bóstw wodnych oraz związanych z nimi obrzędów skłania do wysnuwania pewnych analogii w wierzeniach litewskich, które są lepiej udokumentowane. Z pewnością u Bałtów znaczenie miała noc świętojańska, przypadająca na letnie przesilenie. Wówczas dochodziło do rytualnej kąpeli – w celu oczyszczenia oraz ochrony przez najbliższy rok od wszelkich chorób. Wierzono także, że wody zamieszkiwały rusalki, zwane undinami⁹. Wśród duchów, opiekunów jezior, wymieniało się *Elżernisa* i *Orthusa*¹⁰.

Z badań historycznych wynika, że święte miejsca u Prusów, w tym także jeziora, położone były na pograniczu ziem i włości plemiennych¹¹. Pogląd ten, jako pierwszy

⁵ M. Praetorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Vilnius 2006, t. III, s. 130–131.

⁶ Ibidem, s. 304. Oddawanie czci szczupakowi przez Litwinów odnotowuje Ludwik Jucewicz-Ludwik z Pokiewia, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów*, Wilno 1846, s. 130.

⁷ S. Grunau, *Preussische Chronik*, Leipzig 1876, Bd. I, s. 96; C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt-Leipzig 1684, s. 161; M. Praetorius, op. cit., s. 134 i 254.

⁸ M. Praetorius, op. cit., s. 302–304.

⁹ Ludwik z Pokiewia, op. cit., s. 28–33. Undiny były dziewczycami, które odebrały sobie życie z rozpacy, przez utopienie się. Bogowie zamienili je rusalki, aby mogły być opiekunami jezior (rzek). W księżycowe noce wypływały na powierzchnię wody, gdzie swoimi płasmi zwabiały mężczyzn, których następnie pozbawiały rozumu i topiły. Tematyka mitów ludowych związanych z undinami (świteziankami) była także poruszona przez Adama Mickiewicza, w jego balladach (*Świtez, Świtezianka, Rybka*).

¹⁰ A. Mierzyński, op. cit., s. 82.

¹¹ Obszary pogranicza plemion i ziem pruskich w artykule ustalono na podstawie następujących publikacji: M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858; H. Łowmiański, *Stu-*

przedstawił niemiecki badacz Reinhard Wenskus¹². W polskiej literaturze przedmiotu stanowisko takie utrzymywał Jan Powierski¹³, a współcześnie m.in. Grzegorz Białuński¹⁴, Robert Klimek¹⁵ i Seweryn Szczepański¹⁶.

W dalszej części pracy zostanie przedstawiony wykaz świętych jezior, które zostały odnotowane w dokumentach średniowiecznych oraz w opracowaniach nowożytnych. Dotychczas problematyka dotycząca tego typu zbiorników wodnych na obszarze ziem pruskich nie była omawiana w literaturze przedmiotu.

Jeziora o znaczeniu kultowym w średniowiecznych źródłach pisanych

1. Jezioro Dejnowa (gmina Reszel, powierzchnia 124,40 ha)

Jezioro po raz pierwszy zostało wymienione w 1340 r. w dokumencie lokacyjnym dla wsi *Campo Denow*, w którym mieszkańcom zezwolono na wolny połów ryb – *in lacu Denow*¹⁷. Kolejna wzmianka pochodzi z roku 1341 – *in lacu autem denow* – zamieszczona przy opisie granic Worpławek – *in Campo Warpelauke*¹⁸. Według Georga Gerullisa nazwa nawiązuje do wyrażenia: *Daina, Dainawa, Dainis*¹⁹, co również potwierdził rosyjski językoznawca Władimir Toporow²⁰. W języku litewskim i łotewskim *daina* oznacza „pieśń”. Znaczenie hydronimu *Denow* przypuszczalnie możemy wiązać z „rytualnym tańcem ze śpiewaniem”²¹. Opisywany zbiornik wodny znajdował się w okresie wczesnego średniowiecza na pograniczu Barcji i Galindii. Świadcstwem tego jest do-

dia nad początkami..., s. 6–44; A. Kamiński, *Jaćwież*, Łódź 1953; J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze...*, t. II, z. 1–2; idem, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, Malbork 2003, t. I, s. 136; G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW) 2004, nr 1 (243), s. 3–17.

¹² R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen 1986, s. 299–316.

¹³ Tematyka położenia miejsc kultowych u Prusów, na obrzeżach osadniczych, poruszana była przez J. Powierskiego [w:] *Prusowie, Mazowsze...*, t. II, z. 2, Malbork 2003.

¹⁴ G. Białuński, *Pruskie związki...*, s. 3–17.

¹⁵ R. Klimek, *Na kresach Galindii*, Gady–Olsztyn 2009; idem, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke” w świetle źródeł archeologicznych*, KMW, 2009, nr 1 (263), s. 79–87; idem, *Mała Barcja, Gady–Olsztyn*, 2010; idem, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich*, [w:] *Kamienie w historii, kulturze i religii*, red. R. Klimek, S. Szczepański, Olsztyn 2010, s. 62–109.

¹⁶ S. Szczepański, *Czy pruskie miejsca święte? Nazwy miejscowe i fizjograficzne z obszaru historycznej Pomezanii i obszarów sąsiednich w świetle dokumentów krzyżackich*, Pruthenia, 2010, t. V, s. 133–160.

¹⁷ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej CDW), hrsg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860, Bd. I, nr 305, s. 494.

¹⁸ CDW, Mainz 1864, Bd. II, nr 8, s. 9.

¹⁹ G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin–Leipzig 1922, s. 27.

²⁰ B.H. Toporob, *Прусский язык. Словарь А–Д*, Москва 1975, s. 290.

²¹ A. Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius 1981, s. 79. Serdecznie dziękuję dr. Letasowi Palmaitisowi za okazaną pomoc w zakresie językoznawstwa podczas pracy nad niniejszym artykułem.

kument spisany 29 września 1326 r. na zamku w Gierdawach. Wśród punktów granicznych między wyżej wymienionymi plemionami zostało podane Jezioro Kiersztanowskie – *see kirsno*²², znajdujące się w odległości 3 km na południe od Jeziora Dejnowa. Często się zdarzało, że dawne miejsce kultu Prusów było zastępowane przez świątynie chrześcijańskie. W podobnych okolicznościach powstało sanktuarium w Świętej Lipce, które znajduje się nad Jeziorem Dejnowa²³. W tym przypadku uwagę przykuwa także nazwa miejscowa nawiązująca do lipy – drzewa, które było czczone przez Prusów i utożsamiane z pierwiastkiem żeńskim. Święta Lipka co najmniej od XV w., była ważnym ośrodkiem kultu maryjnego, który miał ścisły związek z dawnym miejscem kultowym Prusów²⁴.

2. Jezioro Dywickie (gm. Dywity, pow. 18 ha)

Jezioro Dywickie (*Dewythen*) po raz pierwszy zostało wymienione w 1348 r. w akcie lokacyjnym wsi Kieźliny²⁵. Według Gerullisa jego nazwę można odnieść do wyrażenia *deywis*, które w języku pruskim oznaczało „bóg”²⁶. Podobnie uważał także Toporow²⁷. Ponadto wyraz *Deywis* został odnotowany w *Słowniku elbląskim*, spisanym na przełomie XIV i XV w.²⁸. Okolice Jeziora Dywickiego znajdowały się na pograniczu trzech ziem pruskich: *Berting* i *Gunelauke* – wchodzących w skład Galindii oraz *Glottowii* – należącej do Pogezanii²⁹.

3. Jezioro Korek (gm. Biskupiec, pow. 10,96 ha)

W dokumencie lokacyjnym pochodzącym z dnia 20 września 1365 r., w którym znajduje się nadanie dla wsi Biesowo, przy opisie granicy występuje Jezioro Korek, które najprawdopodobniej miało u Prusów znaczenie sakralne – *granica ville Betsau sita versus Kurken*³⁰. W roku 1389 pojawił się zapis *Korkyn see*³¹. Georg Gerullis obie nazwy wywodzi od bóstwa Kurcho (Kurka)³². Podobne pochodzenie hydronimu podają Vytautas

²² CDW, Bd. I, nr 230, s. 387.

²³ A. Mierzyński, op. cit., s. 62.

²⁴ J. Powierski, *Bogini Kurkō i niektóre aspekty społeczno-gospodarcze wierzeń pruskich*, [w:] idem, *Prussica...*, t. I, s. 136.

²⁵ CDW, Bd. II, nr 125, s. 130.

²⁶ G. Gerullis, op. cit., s. 28; por. A. Pośpizyl, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*. Olsztyn 1990, s. 113.

²⁷ Toporow wskazuje wyrażenia pochodne od *deywis*, jak: *deywos*, *dyiwis*, *dyiwa*, *deivas*, *diwa*, *deivinais*, *dievuōtiēs* – B. H. Topopob, *Прусский язык...*, s. 323.

²⁸ *Elbing Vocabulary*, [w:] *Old Prussian written monuments*, opr. L. Palmaitis, Kaunas 2007, nr 1, s. 38.

²⁹ R. Klimek, *Na kresach Galindii...*, s. 9–11.

³⁰ CDW, Bd. II, nr 386, s. 399.

³¹ CDW, Leipzig 1874, Bd. III, nr 233, s. 198.

³² G. Gerullis, op. cit., s. 70. Zdaniem A. Pośpizyl, op. cit., s. 137–138, nazwa jeziora nie jest etymologicznie jednoznaczna. Podstawa *Kurk-* związana jest z pruskim bóstwem lub została utworzona o czasownika onomatopiecznego, np. litewskiego *kurkti* – warczeć, bulgotać, kumkać.

Mažiulis³³, Grzegorz Białuński³⁴ oraz Maria Biolik³⁵. W czasach wczesnego średniowiecza jezioro położone było na pograniczu galindzko-barckim. Przymyślnie jego okolica stanowiła większą strefę *sacrum*. W odległości ok. 3 km na północny-wschód odnotowano uroczysko Święta Dupa (pierwotnie *Swente Dauba*)³⁶, natomiast nieco dalej w kierunku południowo-wschodnim płynęła rzeczka *Dewune*, wymieniona w akcie lokacyjnym z 1346 r., nadanym dla nieustalonej miejscowości, położonej w pobliżu Jeziora Dadaj³⁷. Znaczenie hydronimu *Dewune* wywodzi się od pruskiego *deywis*³⁸.

4. Jezioro Parkun (gm. Hawa, pow. 12,26 ha)

Z dokumentu rachunkowego z 1410 r. dowiadujemy się, że niejaki Peter Kater płacił czynsz w wysokości 3 ½ grzywny za prawo połowu ryb w jeziorach Perkun i *Uwerszee*: *Item t. 3 ½ m den Perkuwn und den Uwerszee czu fiszen anno Xo*³⁹. Jezioro to znajduje się także na planie starostwa miłomłyńskiego z 1720 r. pod nazwą *Perkun* oraz na mapie o skali 1:25 000 z 1944 r. pod nazwą *Parkuhn-See*⁴⁰. W jego pobliżu położone jest jezioro Urowiec – dawne *Urowicz-See* (*Schwalger-See*), które prawdopodobnie odpowiada wspomnianemu w przytaczanym źródle rachunkowym jezioru *Uwerszee*. Czynsz za użytkowanie powyższych zbiorników wodnych był stosunkowo niewielki i wynosił 3 ½ grzywny, co wiązać się mogło z położeniem ich na obszarze puszczy, z dala od osadnictwa. Zdaniem S. Szczepańskiego obszar ten znajdował się na pograniczu trzech ziem pomezzańskich: Prezli, Rudencz i Gerii.

5. Jezioro Perkun (gm. Górowo Haweckie, obecnie nieistniejące)

W 1374 r. w opisie granicy Warmii biskupiej z Zakonem krzyżackim zostało wymienione *lacum Perküna*⁴¹. Jezioro Perkuna leżało między przysiółkiem Świadki Górowskie

³³ V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius 1993, t. II, s. 307–310.

³⁴ G. Białuński, *Bogini Kurko – główny kult Galindii*, KMW, 1993, nr 1, s. 8.

³⁵ M. Biolik, *Die Namen der Stehenden Gewässer im Zuflussgebiet des Pregel und im Einzugsbereich der Zuflüsse zur Ostsee zwischen Pregel und Memel (Nazwy wód stojących dorzecza Pregoly i dopływów Bałtyku między Pregolą a Niemnem)*, Stuttgart 1993, s. 115–116.

³⁶ Uroczysko znajdowało się na wschód od Biesówka. Pierwotnie nazywane było *Swente Dauba*, co z języka pruskiego można przetłumaczyć, jako „Święty Wąwóz”. Jak widać, na przestrzeni kilkuset lat, nazwa parowu została nieco uproszczona i „spolonizowana”. A. Pośpiszył, op. cit., s. 86; R. Klimek, *Mała Barcja...*, s. 10.

³⁷ W 1346 r. nadano 6 włók i zezwolono na wolny połów ryb w jeziorze Dadaj, przy ujściu rzeczki *Dewune*. CDW, Bd. II, nr 65, s. 69: *liberam facultatem piscandi in lacu Dadey, et in riuo qui vocatur dewune cum paruis instrumentis ad mensam eorum tantum*. Zdaniem wydawców CDW, *Dewune* wpadała do Dadaju w pobliżu Biskupca. Przymyślnie, że wzmiankowaną rzeczką był dolny odcinek Biesówki, między dawnym Jeziorem *Wagbnie* i Dadaj.

³⁸ Por. wcześniejszy opis Jeziora Dywickiego w niniejszym artykule.

³⁹ *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg*, hrsg. und bearb. H. Wunder, Köln 1968, 226a [s. 250]; S. Szczepański, *Czy pruskie miejsca święte...*, s. 145–146.

⁴⁰ *Amt Liebemuhl, 1720*, GStPK XI HA F.10.321; *Messfischblatt*, nr 2283, 1:25 000, Schwalgendorf 1944.

⁴¹ CDW, Bd. II, s. 521, nr 497.

(*Swadeke*), a Jeziorem Keuter (*lacum Kowtir*), obecnie osuszonym. W okresie plemiennym był to obszar pogranicza między Warmami i Natangami. W późniejszych latach zbiornik wodny nazywany był *Schwarzer Teich* (Czarny Staw)⁴². Podczas weryfikacji terenowej w lipcu 2009 r. ustaliłem, że dawne Jezioro Perkuna już nie istnieje. Na obszarze leśnym, gdzie ono niegdyś się znajdowało, pozostały jedynie mokradła. Jak wskazują nazwy dwóch ostatnich jezior, pochodzą one od Perkuna – *Percunis*⁴³, jednego z naczelnych pruskich bogów.

6. Jezioro Świącajtj (gm. Węgorzewo, pow. 869,4 ha)

W dokumencie wystawionym w latach 1335–1341 przez wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga, ustalającym granicę między domami zakonnymi w Angerburgu (Węgorzewo) i Lecu (Giżycko), wymienione są nazwy następujących jezior: *Doubin* (Dobskie), *Dargen* (Dargin), *Skarsin* (Skarż Wielki), *Mauwir* (Mamry), *Stokiske* (obecnie część jeziora Mamry), *Swinteseyte* (Świącajtj), *Stringle* (Stręgiel), *Presister* (Pozezdrze), *Wilkus*, *Dougepiuwe* (Goldopiwo), *Kreukelyn* (Kruklin), *Wedemyn* (Wydmińskie) i *Lunkucke* (Łękuk)⁴⁴. Powyższe zbiorniki wodne, jak wynikało z dokumentu, leżały na terytorium Galindii. Gerullis odnotował ponadto nazwę *Schwentze*⁴⁵, pochodzącą z 1478 r. Jezioro Świącajtj we wczesnym średniowieczu położone było na północno-wschodnich obrzeżach Galindii. Nazwę *Swinteseyte* możemy przetłumaczyć, jako „święta toń, głębia” – łot. *siets*, *sietus*, lit. *sietuva*⁴⁶. Nie jest wykluczone, że tylko część jeziora była objęta strefą *sacrum*. W tej sytuacji być może dotyczyło to głębi (28 m) w jego zachodniej części – w pobliżu Wyspy Kociej.

7. Jezioro Świętajno (gm. Barczewo, pow. 18 ha)

Wśród kultowych miejsc u Prusów występuje Jezioro Świętajno, położone na zachód od Mokin. Po raz pierwszy wymienione w 1364 r. jako *Swintinge*⁴⁷, następnie w 1394 r. – jako *Swynteyn*⁴⁸. W spisie jezior z komornictw Warmii biskupiej, pochodzącym z końca XVI w. odnotowane zostało jako *Swietaynek*⁴⁹. Bezpośrednio na południe od Mokin, w pobliżu Skajbotów, w 1362 r. zarejestrowano strumień o nazwie *Swyntengen*⁵⁰. Między Świętajnem i Skajbotami znajduje się niewielki staw, który jest zwany

⁴² *Messtischblatt 1788, Landsberg*, 1:25 000, 1936.

⁴³ *Elbing Vocabulary*, nr 50, s. 42.

⁴⁴ *Preussisches Urkundenbuch* (dalej PUB), Bd. III, nr 419, s. 288.

⁴⁵ G. Gerullis, op. cit., 179–180; M. Biolik, op. cit., 256.

⁴⁶ K. Mühlenbachs, *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, Redigiert von J. Endzelin, Rīga 1927–1929, Bd. III, s. 861.

⁴⁷ CDW, Bd. II, nr 361, s. 368.

⁴⁸ CDW, Bd. III, nr 296, s. 272.

⁴⁹ G. Leyding, J. Maciejewski, J. Małek, *Spis jezior i stawów w komornictwie Warmii biskupiej z końca XVI wieku*, KMW, 1968, 2 (100), s. 272.

⁵⁰ CDW, Bd. II, nr 333, s. 345.

Świątajnik (pow. 1,5 ha)⁵¹. Warto odnotować, że pod nazwą Świątajny określa się także podmokłe łąki między Skajbotami i Patrykami⁵². Przymuszczalnie cały ten teren mógł wchodzić w skład większego obszaru kultowego, na przykład świętego gaju oraz znajdował się na pograniczu galindzkich ziem *Berting* i *Gunelauke*⁵³.

8. Jezioro Świątajno Naterskie (gm. Gietrzwałd, pow. 74 ha)

Po raz pierwszy jezioro zostało zapisane pod nazwą *Swyntheymen*⁵⁴ w 1349 r. – w nadaniu dla wsi Naterki. Następnie, w 1363 r., przy ustaleniu granic Sząbruku pojawiała się nazwa *Swyntheyn*⁵⁵. W tym samym dokumencie została wymieniona wieś *Heilgensee*, która już nigdy więcej nie pojawiła się w źródłach⁵⁶. Kolejny zapis jeziora – *Swyntheyn* – odnotowano w 1417⁵⁷. Według badań Grzegorza Białuńskiego okolice Świątajna położone były na pograniczu galindzko-pogezańskim, a ściślej ziem *Berting* i *Gudikus*⁵⁸. Nie jest wykluczone, że znaczenie kultowe mógł mieć większy obszar, niż samo jezioro, czego przesłanką jest nazwa bagna Czarownica, jaka została odnotowana w pobliżu Naterek⁵⁹.

9. Jezioro Święte (gm. Olsztynek, pow. 59,4 ha)

Nazwa jeziora pojawia się po raz pierwszy w 1351 r. – *sebe Swentein genant*⁶⁰. Kartograf Hennenberger w 1576 r. zaznaczył je jako *Schwenthe See*⁶¹. Na owej mapie, bezpośrednio na wschód, znajduje się wieś *Gurcke* (ob. Kurki). W źródłach pisanych miejscowość pojawia się bardzo wcześnie, bo już w dokumencie z 28 grudnia 1254 r., opisującym przebieg granicy dominium warmińskiego – *campus qui dicitur Curhsadel*⁶². Zdaniem Gerullisa *Kurksadel* możemy tłumaczyć jako siedzibę Kurke, czyli ewidentnie nazwa

⁵¹ M. Biolik, op. cit., 255–256.

⁵² A. Pośpiszył, op. cit., s. 87.

⁵³ G. Białuński, *Pruskie związki...*, s. 10; R. Klimek, *Próba ustalenia...*, s. 81.

⁵⁴ CDW, Bd. II, nr 127, s. 131; G. Gerullis, op. cit., 179.

⁵⁵ CDW, Bd. II, nr 347, s. 354.

⁵⁶ Miejscowość miała znajdować się w pobliżu Jeziora Wulpińskiego i Tomaszkowa. W mojej ocenie przypuszczalnie były to okolice osady Siła, położonej na półwyspie, przy północnym brzegu Jeziora Wulpińskiego oraz w pobliżu Świątajna Naterskiego. Znajduje się tam grodzisko, które użytkowane było od epoki żelaza po średniowiecze, por. M.J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 1999, s. 166–167. Podczas weryfikacji grodziska stwierdziłem na jego powierzchni duże ilości materiału średniowiecznego barwy siwej, toczono na kole garncarskim.

⁵⁷ CDW, Bd. III, nr 530, s. 521.

⁵⁸ G. Białuński, *Pruskie związki...*, s. 9.

⁵⁹ A. Pośpiszył, op. cit., s. 111.

⁶⁰ PUB, Marburg 1960, Bd. IV, nr 667, s. 601.

⁶¹ C. Hennenberger, *Grosse Landtafel...*

⁶² CDW, Bd. I, nr 31, s. 21. Por. tekst ugody dzierzgońskiej z 1249 r.; PUB, Königsberg 1882, Bd. I, Tl. 1, nr 218, s. 161: *Ydolo [...] cui nomen Curche...*

nawiązuje do bóstwa Prusów⁶³. Tezę tę potwierdzają również R. Wenskus i G. Białuński⁶⁴. Według R. Wenskusa Kurki i Jezioro Święte w czasach wczesnego średniowiecza znajdowały się na pograniczu Galindii i Sasinii⁶⁵. Podczas badań archeologicznych prowadzonych w 2008 r. na wyspie położonej na opisywanym jeziorze, stwierdzono ślady osadnictwa z okresu schyłkowego brązu i wczesnej epoki żelaza⁶⁶.

10. Jezioro Święte (gm. Łasin, pow. 58 ha)

Jezioro zostało wspomniane w 1387 r. jako *Swentyn* – w dokumencie zatwierdzającym przywilej z 1294 r. dla pobliskiej wsi Święte⁶⁷. W XIII w. okolice jeziora znajdowały się na pograniczu prusko-słowiańskim, stanowiąc południową rubież osadniczą Pomezanii⁶⁸.

Nie jest wykluczone, że znaczenie kultowe u Prusów mogło mieć, Jezioro Oświn (gm. Węgorzewo, 675,3 ha – w 1959 r., ob. ok. 370 ha). Po raz pierwszy wzmiankowane w dokumencie z 29 września 1326 r., jako *see Assuenus*, leżące na pograniczu Barcji i Nadrowii⁶⁹. Georg Gerullis odnotował jeszcze nazwę z 1469 r. jako *Asswin*⁷⁰. Jest ona bardzo zbieżna z *Aswinan* odnotowanym w *Słowniku elbląskim*, co oznacza „kobyłe mleko”⁷¹. W związku z powyższym hydronim ów możemy tłumaczyć, jako „Jezioro kobyłe”. U Prusów koń był niezwykle czczonym zwierzęciem. Kumys przed wypiciem obowiązkowo podlegał poświęceniu. Poświadczeniem tego są między innymi zapisy źródłowe⁷² oraz badania archeologiczne⁷³. Na kultową rolę tego jeziora i wpływającej z niego rzeki Oświny wśród Prusów zwraca uwagę Powierski⁷⁴. W odległości

⁶³ G. Gerullis, op. cit., s. 77.

⁶⁴ G. Białuński, *Bogini Kurko...*, s. 8.

⁶⁵ R. Wenskus, op. cit., s. 306, przyp. 57, pkt. 7.

⁶⁶ I. Lewandowska, B. Radzicki (oprac.), *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa „Pruthenia” za rok 2008*, Pruthenia, 2010, t. V, s. 305–308.

⁶⁷ J. Powierski, *Goryń. Z badań nad słowiańską przeszłością Pomezanii*, [w:] idem, *Prusica...*, t. I, s. 345; w powyższej publikacji Powierski główny nacisk kładzie na Jezioro Goryń – *lacum Gorin*, które jest położone w pobliżu Jeziora Świętego. Zostało ono wymienione w dokumencie pochodzącym z 1294 r., opisującym granice biskupstwa pomeziańskiego (PUB, Bd. I, Tl. 2, nr 621, s. 396). Według koncepcji J. Powierskiego, jego nazwa mogła odnosić się do kultu znanego z folkloru słowiańskiego smoka *Goryna*, który był przeciwnikiem Peruna.

⁶⁸ S. Szczepański, *Czy pruskie miejsca święte...*, s. 147.

⁶⁹ CDW, Bd. I, nr 230, s. 386.

⁷⁰ G. Gerullis, op. cit., s. 12; B.H. Toponob, *Прусский язык...*, s. 135–138.

⁷¹ *Elbing Vocabulary*, nr 694, s. 80; M. Biolik, op. cit., s. 179.

⁷² Piotr z Dusburga, op. cit., s. 53–54.

⁷³ Podczas badań archeologicznych prowadzonych na osadniczo-kulturowym stanowisku nr 4 w Poganowie, w miejscu gdzie składane były ofiary, odkryto ponad 300 fragmentów kości zwierzęcych, głównie końskich, które stanowiły 70%; M. Wyczółkowski, D. Makowiecki, *Horse sacrifices in Prussia in the Early Middle Ages. Ritual area in Poganowo site IV, Olsztyn Province (Poland)*, *Archaeologia Baltica*, 2009, t. XI, s. 295–304.

⁷⁴ J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze...*, s. 361–362. Autor zwraca też uwagę na nazwę miejscowości Kurkenfeld, położonej w pobliżu Oświny.

ok. 2 km na północny-wschód od obecnej linii brzegowej (jego powierzchnia znacznie się zmniejszyła na przestrzeni ostatnich kilkuset lat) położony jest kamień, który przypuszczalnie w czasach pogańskich miał znaczenie kultowe⁷⁵.

Jeziora o przypuszczalnym znaczeniu kultowym występujące w materiałach wczesnonowożytnych

Wśród takich zbiorników wodnych szczególną uwagę zwraca nazwa Świątajno. Jedno z jezior o takiej nazwie położone jest w powiecie oleckim. Jego nazwa *Schwentaynen* pojawia się po raz pierwszy w dokumencie lokacyjnym dla Sulejek⁷⁶ z 1550 r., następnie *Schwe(n)tin* (1552) i *Schwenteinen* (1554)⁷⁷. Zdaniem Wojciecha Kętrzyńskiego okolice jeziora wymienione zostały w 1259 r. w tzw. dokumencie Mendoga – jako włość *Sentane*, wchodząca razem z *Dernen*, *Cresmen* i *Welzowe* w skład ziemi *Denowe*, którą władca litewski miał zachować dla siebie. Z tą tezą nie zgadzają się Aleksander Kamiński⁷⁸ i Jan Powierski⁷⁹. Według Kryśtyny Szcześniak nazwa Świątajno posiada słowiański rdzeń *-svęt* (święty), który Prusowie przyjęli w znaczeniu „błyszczący”. Formant *-aino*, dyftong *-ai* powstał natomiast pod wpływem litewskim⁸⁰. Nie można zgodzić się z tezą wysuniętą przez autorkę, ponieważ wyrażenie *schwente* należy wiązać z pruskim *swent*, co znaczyło „święty”, a nie z „błyszczący”. Zdaniem Letasa Palmaitisa sufiks *-ain* często występował w języku pruskim, na przykład wśród wyrazów wymienionych w *Słowniku elbląskim*, jak: *deynayno*⁸¹ i *gelatynan*⁸². Jest on popularny także w języku łotewskim, ale mniej w litewskim⁸³.

Kolejne jezioro Świątajno znajduje się w powiecie szczycieńskim, które zostało odnotowane na mapie Hennenbergera, jako *Schweintheim*⁸⁴. Położone jest w odległości ok. 3 km na północny-wschód od miejscowości Świątajno. Z jeziora wypływa rzeka Rozoga. W czasach wczesnośredniowiecznych znajdowało się ono w pasie pułki osadniczej, na kresach Galindii. Obecnie często zwane Świątajnem Łackim, dla odróżnienia od pobliskiego zbiornika wodnego – Świątajna koło Nart.

W nadaniu biskupa chełmińskiego z 1578 r. pojawia się Jezioro Święte – *lacus Suęte*⁸⁵, w którym zezwala Danielowi Plemieczko na wolny połów ryb. Miało ono się

⁷⁵ R. Klimek, *Kamienie kultowe...*, s. 77.

⁷⁶ J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze...*, t. II, cz. 2, s. 460.

⁷⁷ G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwa piskie, elckie, Straduńskie i węgoborskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002, s. 141; J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze...*, t. II, cz. 2, s. 460.

⁷⁸ A. Kamiński, *Jaćwież*, Łódź 1953, s. 110.

⁷⁹ J. Powierski lokuje włość *Sentane* na obszarze dzisiejszych Świętojezior, idem, *Prusowie, Mazowsze...*, t. II, cz. 2, s. 334.

⁸⁰ K. Szcześniak, *Nazwy miejscowości byłych powiatów gołdapskiego i oleckiego*, Gdańsk 1994, s. 205.

⁸¹ *Old Prussian written monuments...*, op. cit., E 5, s. 38.

⁸² Ibidem, E 464, s. 67.

⁸³ Informacja ustna od L. Palmaitisa, za którą serdecznie dziękuję.

⁸⁴ C. Hennenberger, *Grosse Landtafel...*

⁸⁵ *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, bearb. C.P. Woelky, Danzig 1887, nr 1089, s. 921–922.

znajdować w pobliżu Nowego Dworu, na wschód od Bratianu. Trudno jest ustalić, którego ze zbiorników wodnych ten zapis dotyczył. W bezpośredniej okolicy znajduje się kilka niewielkich oczek wodnych. Być może jest to jezioro, położone na południe od Nowego Dworu, przy którym znajduje się wczesnośredniowieczne grodzisko, zwane Pikową Górą⁸⁶. W pobliskich Łąkach Bratiańskich lokowano miejsce kultowe Prusów, poświęcone bogini Majumie, co zostało odnotowane w zapisie z wizytacji chełmińskiej z drugiej połowy XVII w.⁸⁷ Na jego miejscu powstało sanktuarium Matki Boskiej Łąkowskiej. Należy także zwrócić uwagę, że w niedalekim Bratianie odkryto kamienną rzeźbę antropomorficzną, tzw. „babę”⁸⁸. Nie jest do końca rozstrzygnięta zagadka, jaką rolę pełniły antropomorficzne rzeźby u Prusów, jednak wiele wskazuje na to, że te obiekty należy wiązać z kultem pogańskim. Przed przybyciem krzyżaków, obszar ten znajdował się na obrzeżach ziemi lubawskiej, gdzie dominował element pruski⁸⁹.

Na terenie ziem pruskich istnieją nazwy jezior, odnotowane na mapie Hennenbergera, których kultowa rola nie jest potwierdzona w literaturze, co pozwala jedynie snuć przypuszczenia na ten temat. Dwa hydronimy można wiązać z boginią Gabią. Należą do nich: *Dalgabia* (Gołdapiwo) i *Pagabia*⁹⁰ (Pogubie Wielkie). Gabia (*Gabjau-gia*) jest opisana przez Praetoriusa – jako czczone przez Prusów bóstwo ognia i ogniska domowego⁹¹. Od jej imienia nazywano również ręcznie wykonane świece, których zgaśnięcie było równoznaczne ze śmiercią. Nad Gołdapiwem znajdowało się w przeszłości kilka cmentarzysk, stąd być może istnieje związek nazwy jeziora z Gabią⁹². Na mapie odnotowane zostało także Jezioro Staświńskie (*Stasswin*)⁹³. Drugi człon nazwy *-swin* pozwala przypuszczać o dawnej świętości tego zbiornika wodnego. W Katechizmie luteranckim, spisany w języku pruskim, który został wydany w 1561 r., często pojawia się określenie *Stas Swints*, oznaczające „ten święty”⁹⁴. Warto odnotować, że przy wschodnim jego brzegu znajdował się monolit kultowy, zwany *Himmelreich*⁹⁵. We wczesnym średniowieczu był to obszar pogranicza jaćwiesko-galindzkiego. Jezioro zostało całkowicie osuszone w latach 1825–1845 w celu pozyskania łąk dla potrzeb rol-

⁸⁶ M.J. Hoffmann, op. cit., s. 108.

⁸⁷ J. Powierski, *Bogini Kurkō...*, s. 135–136.

⁸⁸ J.M. Łapo, *Corpus pruskich bab kamiennych – możliwości poznania*, [w:] *Pruskie baby kamienne*, red. J.M. Łapo i G. Białuński, Olsztyn 2007, s. 8.

⁸⁹ G. Białuński, *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w okresie przedkrzyżackim w świetle źródeł pisanych i toponomastycznych*, Pruthenia, 2008 (2009), t. IV, s. 289–320.

⁹⁰ C. Hennenberger, *Grosse Landtafel...*; pierwsza odnotowana nazwa Jeziora Gołdapiwo brzmiała *Do-ugepiwe* (ok. 1335–1341), patrz przyp. 44.

⁹¹ M. Praetorius, op. cit., s. 148.

⁹² R. Klimek, *Dzieje osadnictwa na terenie gminy Kruklanki od pradziejów do XIX wieku*, [w:] R. Klimek, W. Rużewicz, A. Sulej, *Gmina Kruklanki. Historia i przyroda*, Olsztyn 2009, s. 40.

⁹³ C. Hennenberger, *Grosse Landtafel...*

⁹⁴ *Prussian Catechisms. The third Prussian Catechism*, [w:] *Old Prussian Written Monuments*, opr. L. Palmaitis, Kaunas 2007, III 39 (10), s. 244.

⁹⁵ R. Klimek, *Kamienie kultowe...*, s. 105–106.

nicznych⁹⁶. Obszar, na którym w przeszłości znajdowało się jezioro, nosi obecnie nazwę Łąk Staświńskich.

Inne zbiorniki wodne, przypuszczalnie będące u Prusów strefą *sacrum*

W tej części pracy postaram się wytypować jeziora, które nie zostały odnotowane w dokumentach źródłowych, ani wskazane w opracowaniach nowożytnych, a jednak istnieją pewne przesłanki świadczące o tym, że mogły one mieć u Prusów znaczenie kultowe. Zauważyłem, że często w pobliżu potwierdzonych miejsc kultu pogańskiego występują jeziora, których nazwa może się kojarzyć z „ciemnymi mocami”⁹⁷. Najciekawszym przykładem jest wspomniane wcześniej Jezioro Perkuna, wzmiankowane w dokumencie z 1374 r., które w późniejszym czasie zwane było *Schwarzer Teich*. Inny zbiornik wodny, Jezioro Czarne (*Schwarzer See*)⁹⁸ występuje na obszarze przypuszczalnego „świętego lasu” w pobliżu Warszkajtów (*Warschayten, Warschkeiten*)⁹⁹. Nazwa byłej wsi prawdopodobnie pochodzi od pruskiego Kriwe o imieniu Warksztait (*Wurksztait*)¹⁰⁰. W pobliżu także odnotowano kamień ofiarny, zwany *Pracherstein*. Niedaleko od sanktuarium kultowego w Żywkach również znajduje się Jezioro Czarne (pow. 4,3 ha) – *Czarmen See*¹⁰¹. Kolejne (pow. 12 ha) leży na południe od Marcinkowa. Warto odnotować, że przed II wojną światową zwane ono było *Kobold See*¹⁰². Uwagę zwraca także nazwa Jeziora Piekło (*Pickel, Pikellek*). Wspomniany zbiornik wodny położony był na dawnym pograniczu pomezzańskich włości *Prezla* i *Rudencz*¹⁰³. Przypuszczalnie możemy nazwę jeziora wyprowadzić od pruskiego *Pyculs*, co oznaczało piekło¹⁰⁴. Problemem jest, że nie dysponujemy żadnymi źródłami pisanyymi (poza *Schwarzer Teich*), potwierdzającymi ich średniowieczną metrykę.

Kolejną grupę stanowią jeziora, których człon można wiązać z apelatywem „święty”¹⁰⁵. Świętym zwano zbiornik wodny, będący starorzeczem, położony między

⁹⁶ M. Toeppen, *Historia Mazur*, Olsztyn 1998, s. 369.

⁹⁷ Należy zwrócić uwagę, że nazwa Czarne pojawia się na Warmii i Mazurach bardzo często. W wielu przypadkach pochodzi ona od odcienia wody, co wyklucza kultowość jeziora.

⁹⁸ *Messtischblatt 1689, Pr. Eylau*, 1:25 000, 1937.

⁹⁹ *Das Grosse Zinsbuch*, hrsg. v. P.G. Thielen, Marburg 1958, s. 144.

¹⁰⁰ M. Praetorius, op. cit., s.148, 266–271.

¹⁰¹ R. Klimek, *Kamienie kultowe...*, s. 104, 107–109.

¹⁰² *Karte des Deutschen Reiches, Grossblat 32a, Rastenburg–Lotzen–Arys*, 1:100 000, Berlin 1939.

¹⁰³ S. Szczepański, *Czy pruskie miejsca święte...*, s. 146–147. Autor przytacza także inną nazwę *Pech See*. Jego zdaniem może to być bezpośrednie tłumaczenie pruskiego słowa *pelki* – błoto, mającym odpowiednik w niemieckim *Pech* – smoła, smoliasty. W dalszej konsekwencji źródłosłowu Jeziora *Pickel/Pikellek* poszukiwać można w słowie „smoliasty”.

¹⁰⁴ *Elbing Vocabulary*, nr 10, s. 38. Zdaniem L. Palmaitisa *Pykuls* jest słowiańskiego pochodzenia. Zbliżony do niego był pruski wyraz *pikuls*, oznaczający „czorta”

¹⁰⁵ Nie wymieniam w tej grupie Jeziora Świętajno (Narty) położonego między Szczytnem i Jedwabnem oraz Świętego Stawu koło Gołdapii, ponieważ na dzień dzisiejszy poza nazwą nie ma przesłanek, aby podnosić oba zbiorniki wodne do rangi obiektów kultowych.

Mątwami Małymi i Pogorzałą Wsią. Według miejscowej legendy po jego powierzchni, „suchą stopą”, przechodziła błogosławiona Dorota¹⁰⁶. W pierwszej połowie XIII w. obszar ten położony był na pograniczu pomezkańsko-pomorskim, w pobliżu Zantyru – centrum misji biskupa Chryściana. Innym takim przykładem jest Jezioro Księżę, zwane dawniej Święte, które zostało osuszone w XIX w. Znajdowało się ono bezpośrednio na zachód od Brąswaldu i rozciągało się na niewielkim obszarze włości należącej do miejscowego kościoła. W przeszłości tędy przebiegał obszar pogranicza Galindii (ziemia Berting) i Pogezanii (ziemia Glotowia)¹⁰⁷. Kolejną nazwą, jaką można wziąć pod uwagę, jest dawna wieś kościelna Świętojeziory (*Św. Jeziory*)¹⁰⁸, położona na obszarze Litwy (lit. *Šventėžerys*). We wczesnym średniowieczu prawdopodobnie był to już wschodni kraniec osadnictwa jaćwieskiego. W centralnej części miejscowości, w pobliżu kościoła, znajduje się niewielkie jezioro, które przypuszczalnie w przeszłości mogło mieć znaczenie kultowe.

Prusowie wnikliwie obserwowali naturę i byli wrażliwi na jej zjawiska. Łączyło się to z kultem, jakim otaczali niektóre lasy, wody, pola i wzgórza. Wśród czczonych miejsc prawdopodobnie była Święta Góra pod Krokowem¹⁰⁹. Na jej szczycie znajduje się niewielkie oczko wodne. Takie nietypowe usytuowanie jeziora musiało przyciągnąć uwagę Prusów, którzy otaczali je należną czcią¹¹⁰. Drugim takim miejscem jest Uroczysko Święte Miejsce. W okresie topnienia śniegu rzeka Rośpuda znacznie przybiera, wskutek tego jej niewielki dopływ Jałówka przy Uroczysku zmienia kierunek prądu i płynie z powrotem do Jeziora Jałowe. Tak niezwykle zjawisko przyrodnicze w systemie wodnym Rośpudy musiało robić duże wrażenie na pierwotnych mieszkańcach tych okolic¹¹¹. Obecnie przy ujściu Jałówki do Rośpudy znajduje się drewniana kaplica, zaś samo miejsce jest celem pielgrzymek.

Zakończenie

Wiele wskazuje, że Prusowie uznawali za *sacrum* tylko niektóre obszary wodne. W przypadku jezior kultowych zwraca uwagę ich mała powierzchnia. Zazwyczaj większe zbiorniki wodne nie pełniły takiej roli. Prusowie w świętych wodach nie łowili ryb i nie prowadzili w bezpośredniej okolicy działalności gospodarczej. Nie jest wykluczone, że wybór mniejszych zbiorników wodnych, leżących na pograniczu plemiennym był spowodowany czynnikami ekonomicznymi. Mogło mieć to także związek z uła-

¹⁰⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, Warszawa 1890, t. XI, s. 694.

¹⁰⁷ R. Klimek, *Na kresach Galindii...*, s. 11–12.

¹⁰⁸ J. Colberg, *Mapa generalna województwa augustowskiego*, 1826.

¹⁰⁹ Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. PM-IXh 00101a (Guise Zettel); R. Wenskus, op. cit., s. 311.

¹¹⁰ R. Klimek, *Mała Barcja...*, s. 10–12.

¹¹¹ K.O. Falk, *Uwagi o jaćwieskim substracie hydronimicznym na suwalszczyźnie*, Roczniki Białostockie, 1981, t. XIV, s. 41–42. Według moich obserwacji strefa kultu mogła obejmować oprócz rzeczki Jałówki, także położone ok. 200 m dalej Jezioro Jałowe.

twieniem objęcia sferą *sacrum* całego obszaru. W przypadku niektórych większych jezior o znaczeniu religijnym, mogło dojść do sytuacji, że sferę kultu stanowiła jedynie ich część. Takim przykładem może być Jezioro Święcajty. Analiza nazwy źródłowej *Swinteseyte*, co można tłumaczyć, jako „święta toń”, „święta głębia”, pozwala przypuszczać, że strefa kultu nie dotyczyła wybrzeża, na co mogą wskazywać badania archeologiczne osady w miejscowości Kal, położonej nad tym jeziorem¹¹².

Analizując jeziora kultowe wymienione w dokumentach źródłowych, zwraca uwagę fakt nadawania im nazw od bóstw pruskich, jak *Kurke*, *Perkun* bądź nazywania ich po prostu „świętymi” – *Swentyn*, *Swynteyn*, *Swentein* lub pochodną od „święty” – *Swintinge*, *Swinteseyte*, *Swyntheynen*. W przypadku Jeziora Dywickiego (*Dewythen*) określenie pochodzi od wyrażenia pruskiego *deywis*, oznaczającego bóstwo, zaś Jeziora Dejnowa (*Denow*) – od litewskiego *Daina*, czyli „pieśń” lub rytualny taniec. W polskiej literaturze językoznawczej istnieje przekonanie, że na obszarze bałtyjskim nazwy jezior typu: Święte, Świętajno, Święcajty nie świadczą o ich dawnej roli kultowej – w znaczeniu „święty”, lecz miały inne znaczenie: „błyszczący”. Według obserwacji H. Górnowicza rzeki i jeziora tak nazwane mają tę wspólną cechę, że nie są porośnięte trzcina, dlatego też silnie odbijają promienie słoneczne¹¹³. Podczas pracy nad niniejszym artykułem odwiedziłem wszystkie jeziora o znaczeniu kultowym, jakie występują na ziemiach pruskich. Stwierdzam, że teza wysunięta przez Górnowicza nie ma żadnego potwierdzenia. Brzegi wszystkich wymienionych w publikacji jezior są porośnięte trzcina. Prawdopodobnie stan taki miał miejsce również w średniowieczu, np. Jezioro Perkun (*lacum Perkūna*) nie zachowało się do dzisiejszych czasów, co świadczy, że było płytkie i zarastające. Podobnie sytuacja wygląda z Jeziorem Świętajno koło Mokin (*Swintinge*, *Swynteyn*). Na przestrzeni lat znacznie zmniejszyło ono swoją powierzchnię. Obecnie ten zbiornik jest płytki i w większości zarośnięty.

Dzisiejsze nazwy jezior, które odnotowane zostały w źródłach średniowiecznych, występujące na ziemiach pruskich o znaczeniu „święty/święte” pochodzą z języka pruskiego. *Słownik etymologiczny języka pruskiego* Vytautasa Mažiulisa podaje słowo *swints*, które po litewsku oznacza *šventas*, po niemiecku zaś – *heilig* czyli „święty”¹¹⁴. Przymiotnik ten może również zawierać zmodyfikowany rdzeń z końcówką „o/a”: *svinta-* (który zachowuje znaczenie *šventas*) i występuje w słowach złożonych, takich jak nazwa jeziora *Swyntheynen*¹¹⁵. Wywodzenie słowa „święty” od „świecający”, „poły-

¹¹² Patrz: J.M. Łapo, J. Janowski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku w Kalu, stan. XX, pow. węgorzewski, woj. warmińsko-mazurskie*, Studia Węgorapskie, 2009, t. I, s. 13–56; J.M. Łapo, *Baltowie pod wodą. Stanowiska archeologiczne zatopione w jeziorze Święcajty u brzegów wsi Kal*, Studia Węgorapskie, 2009, t. I, s. 99–106.

¹¹³ H. Górnowicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Pomorskie Monografie Toponomastyczne, nr 4, Gdańsk 1980, s. 267–268.

¹¹⁴ V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius 1997, t. IV, s. 178.

¹¹⁵ Ibidem, s. 179. Mažiulis podaje za Gerullisem, Trautmannem i Endzelinsem, iż „*sventa- šventas (patrz: *swent*) pod wpływem polskiego *święty* poprzez własny wokalizm zmienił rdzeń z *-ię-* na **svinta-*”.

skujący” nie znajduje potwierdzenia w źródłosłowie pruskim. Mažiulis podaje słowo *swaigštan* w znaczeniu *Schein* (niem.) – *šviesa* (lit.), czyli „światło”, posiadające zupełnie inny rdzeń. Natomiast wiarygodność bałto-słowiańskiej toponimii o znaczeniu „święty” potwierdza jej żywotność do dnia dzisiejszego¹¹⁶.

HEILIGE SEEN DER PRUSSEN

Zusammenfassung

Obwohl die mittelalterlichen Quellen keine direkten Zeugnisse für die Existenz sogenannter heiliger Gewässer geben, die von den preußischen Stämmen kultisch verehrt wurden, versucht der Autor des Artikels „heilige Seen” mit Hilfe der historisch-geographischen Methode zu lokalisieren, wobei er sich vor allem auf die Aufzeichnungen des Kartographen Caspar Henneberger, des Historikers Mattheus Praetorius und auf spätere Literatur zum Thema bezieht. Durch die linguistisch-vergleichende Methode werden die Eigennamen der Seen bestimmt, die preußischer oder baltischer Herkunft sind. Hierbei waren die Arbeiten der anerkannten Baltisten Georg Gerullis, Wladimir Toporov, Vytautas Mažiulis sowie Konsultationen mit dem in Litauen lebenden Linguisten und Kenner der preußischen Sprache – Letas Palmaitis – hilfreich.

Die Einführung stellt die Charakteristik des *sacrum* bei den Preußen dar – vor allem den Kult der heiligen Flüsse und Seen, die meist an den Grenzen der Stammesgebiete lagen und meist eine kleine Fläche hatten. Die genaue linguistisch-geographische Analyse der in den mittelalterlichen Dokumenten und Arbeiten frühneuzeitlicher Historiker genannten Namen und die Lokalisierung der „heiligen Seen“ stellt in der Literatur zum Thema ein „Novum“ dar.

Im ersten Kapitel der Arbeit werden zehn Seen mit kultischer Bedeutung genannt, die in mittelalterlichen Quellen erscheinen (Jeziora Dejnowa, Dywickie, Korek, Parkun, Perkun, Świącjaty, Świątajno, Święte – Gemeinde Olsztynek und Gemeine Łasin). Interessant erscheint die Tatsache, dass die Namen selbst in ihrer polonisierten Form ihre etymologische Verwandtschaft mit den preußisch-baltischen Stammwörtern bewahren, die Göttlichkeit, Heiligkeit bezeichnen oder sich auf die konkreten Götter Kurke und Perkun beziehen.

Das folgende Kapitel ist Seen mit einer vermuteten kultischen Bedeutung gewidmet. Besondere Aufmerksamkeit widmet der Verfasser hier dem Namen Świątajno, der an vielen Orten in Preußen erscheint. Das letzte Kapitel bespricht andere Gewässer, die vermutlich einen Teil des preußischen *Sacrum* bildeten.

Zum Schluß nimmt der Verfasser in der Diskussion Stellung, die in den Hydronymen mit dem Erstglied „świętość” nicht die Bedeutung ‘heilig’ sondern „świecący” ‘leuchtend’ oder „błyszczący” ‘glänzend’ sieht, wobei er das unstrittige sprachwissenschaftlich Argument anführt, dass das preußische Wort *swints* als Slavizismus („święty”) weiterhin seine historische Glaubwürdigkeit bewahrt – ebenfalls auf dem Boden einer neuen Realität.

¹¹⁶ Serdecznie dziękuję Pani dr Alinie Kuzborskiej za zwrócenie uwagi na powyższą kwestię.

SACRED LAKES OF PRUSSIAN

Summary

Despite the fact the medieval works don't write about the existence of sacred water reservoirs, worshipped as a cult by Prussian tribes, the author of the article tries to locate "sacred lakes" by the methods of historical geography. He refers mostly to the writings of cartographer Caspar Hennenberger, historian Mattheus Praetorius and further literature. The names of the lakes either they are Prussian or Balt are established within the linguistic - comparative method. The works of famous Balt researchers like Georg Gerullis, Wladimir Toporov, Vytautas Mažiulis and consultations with the linguist and specialist in Prussian language Letas Palmaitis - living in Lithuania, were very helpful.

The introduction shows the characteristic of sacrum among Prussians. It was mainly the cult of sacred lakes and rivers, which could be found mostly on the borderline of tribes, such places usually had small surface. The detailed linguistic-geographic analysis of names and locations of "sacred" lakes mentioned in medieval works and in works of modern historians, is a new thing in the literature dedicated to this subject.

The first charter of this work contains a list of ten lakes with the cult meaning. They were registered in medieval writings (lakes Dejnowa, Dywickie, Korek, Parkun, Perkun, Święcajty, Świętajno, Święte – parish Olsztynek and parish Łasin). The interesting fact is that even in the changed Polish form, these names maintain their etymological relationship with Prussian-Balt roots, which mean "divinity", "sanctity" and reference to pagan gods: Kurke and Perkun.

Next chapter is dedicated to lakes, which have supposed cult meaning. Author puts special attention to the name of lake Świętajno, which appears in many reservoirs on Prussian area. Last chapter describes other water reservoirs, which can probably be Prussian sacrum zone.

In the conclusions author takes position in dispute about incorrect noticing in hydronyms, containing the element of sanctity, the meaning "shining" or "gleaming". He uses the irrefutable linguistic arguments: Prussian word "swints", being Slavism "saint" still keeps its historical credibility, also within the new reality.